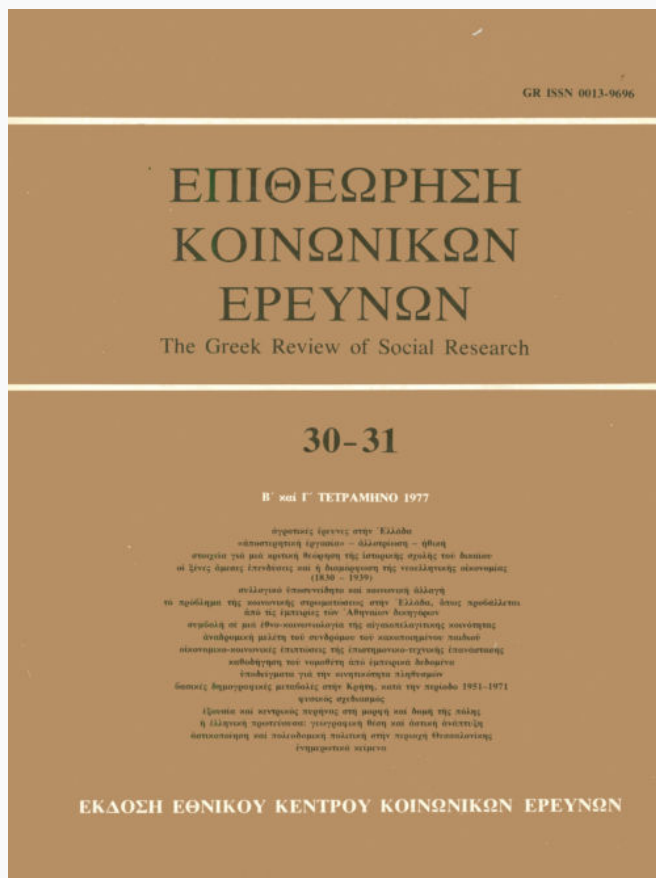


# The Greek Review of Social Research

Vol 30 (1977)

30-31 Β'-Γ'



**Βασικές δημογραφικές μεταβολές στην Κρήτη, κατά την περίοδο 1951-1971: Συνοπτικό απόσπασμα από ανέκδοτη μελέτη του συγγραφέα**

*Ιωαν. Εμμ. Μαυρομάτης*

doi: [10.12681/grsr.196](https://doi.org/10.12681/grsr.196)

Copyright © 1977, Ιωαν. Εμμ. Μαυρομάτης



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

## To cite this article:

Μαυρομάτης Ι. Ε. (1977). Βασικές δημογραφικές μεταβολές στην Κρήτη, κατά την περίοδο 1951-1971: Συνοπτικό απόσπασμα από ανέκδοτη μελέτη του συγγραφέα. *The Greek Review of Social Research*, 30, 318-327. <https://doi.org/10.12681/grsr.196>

# Βασικές δημογραφικές μεταβολές στην Κρήτη, κατά την περίοδο 1951-1971

Συνοπτικό απόσπασμα από ανέκδοτη μελέτη του συγγραφέα

του  
**Ίωάν. Έμμ. Μαυρομμάτη**  
Προϊσταμένου Υπηρεσίας  
Περιφερειακής Ανάπτυξης Κρήτης

## Εισαγωγή

Δέν μπορεί νά υπάρξει ἀμφιβολία ὅτι ἀπό τήν ἀποψη τῆς βιολογικῆς ἀναπαραγωγῆς, ἡ κρητικὴ κοινωμία τῆς περιόδου 1951-1971 ἀκολούθησε τό πρότυπο τῶν ἀναπτυγμένων χωρῶν τῆς Δύσεως, ἄν καί ἓνα παρόμοιο γεγονός δέν συνέβη μέ τίς οἰκονομικές δομές καί, κατά μία ἀναλογία, μέ τίς ἀναπτυξιακές ἐξελίξεις πού σημειώθηκαν στό χρονικό αὐτό διάστημα.

Τό χαμηλό βιοτικό ἐπίπεδο, ὁ ἔντονα ἀγροτικός χαρακτήρας τῆς οἰκονομίας, ἡ ὑψηλὴ πληθυσμιακὴ πυκνότητα στίς ἀγροτικές περιοχές, οἱ ὄχι ἀπόλυτα εὐνοϊκές οἰκολογικές συνθήκες, ἡ ὑπάρξη σέ ὄλη σχεδόν τήν εἰκοσαετία συγκεκαλυμμένης ἢ φανερῆς ἀνεργίας καί ὑποασχολήσεως, παρ' ὄλη τήν ἀξιόλογη μετανάστευση, ὡδηγοῦν ἀσφαλῶς στό συμπέρασμα ὅτι οἱ εὐνοϊκές δημογραφικές δομές καί ἐξελίξεις ὑπῆρξαν παράγοντες συντελεστικοί γιά τήν εὐκολότερη ἀνάπτυξη τῆς Νήσου.

Βέβαια, ἰσχυρότερες ἀναπτυξιακές προσπάθειες—ἀπό αὐτές πού καταβλήθηκαν—μέ παράγωγο ὑψηλότερο ρυθμὸ ἀναπτύξεως, θά ἦταν δυνατό νά συγκρατήσουν μέ συνθήκες ὑψηλοῦ εἰσοδήματος καί πλήρους ἀπασχολήσεως ἄν ὄχι ὄλο, ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος τῆς εἰκοσαετίας, μέ συνέπεια, ἐκτός τῶν ἄλλων, καί εὐνοϊκότερη κατανομὴ ἡλικίων κατὰ τό τέλος τῆς περιόδου.

## Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση

Στὴν ἐργασία αὐτὴ τό ἐνδιαφέρον ἐντοπίζεται στά χρονικά πλαίσια τῆς εἰκοσαετίας 1951-1971. Κατὰ συνέπεια, διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν δημογραφικῶν μεταβολῶν θά γίνει γιά τήν περίοδο αὐτή. Παρ' ὄλα αὐτὰ θεωρήθηκε σκόπιμη μιά ἀπόλυτα συνοπτικὴ ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τῶν μακροχρονίων δημογραφικῶν ἐξελίξεων, γιά τό λόγο τῆς δυνατότητας συγκρίσεως τῆς δημογραφικῆς καταστάσεως κατὰ τήν ἐρευνώμενη εἰκοσαετή περίοδο, πρὸς τίς βασικές δημογραφικές καταστάσεις τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τῆς Νήσου.

Ἡ ὄλη διερεύνηση τοῦ μακροχρονιότερου ἱστορικοῦ φάσματος ὡδηγεῖ ἄνετα στή διάκριση τριῶν μεγάλων περιόδων, ἄν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη τό κριτήριό τῆς ὑπάρξεως καί ἀξιοπιστίας τῶν σχετικῶν δημογραφικῶν στοιχείων καί πληροφοριῶν. Συγκεκριμένα: α) τήν πρό τοῦ 1212 μ.Χ. ἱστορικὴ περίοδο, β) τήν περίοδο τῆς Ἑνετοκρατίας (1210-1669) καί Τουρκοκρατίας (1669-1898) καί τέλος, γ) τήν ἀπό τό ἔτος 1898 καί ἐδῶ ἐποχῆ.<sup>1</sup>

1. Ἰ. Γρ. Νιωτάκη, *Οἰκονομικὴ Ἔρευνα τῆς Κρήτης*, Ἠράκλειο 1958.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Μακροχρόνια εξέλιξη πληθυσμών Ελλάδος και Κρήτης

Έτος	Έλλάς	S1	Κρήτη	S2	%
1881 (1879)	1.679.470		279.165		
1900 (1896)	2.433.806		303.543		
1920	5.016.889	100	346.584	100	6,90
1928	6.204.684	123,7	386.425	111,5	6,22
1940	7.344.860	146,4	438.239	126,4	5,96
1951	7.632.801	152,1	462.104	133,3	6,05
1961	8.388.553	167,2	483.258	139,4	5,76
1971	8.768.641	174,8	456.642	131,7	5,20

Πηγή: ΕΣΥΕ. 'Απογραφές αντίστοιχων ετών.

Ο "Ομηρος—όπως είναι γενικότερα γνωστό—αναφέρει ότι η Κρήτη είχε 90 ή 100 «πόλεις». Η πληροφωρία αυτή δεν είναι δυνατό να αποτελέσει ισχυρό διαφωτιστικό στοιχείο για μία αξιολογή θεώρηση του συνολικού πληθυσμού, δεδομένου ότι η έννοια της πόλεως κατά την εποχή εκείνη πρέπει να ήταν ουσιαστικά διάφορη της σημερινής, όχι μόνο από πολλές άλλες απόψεις, αλλά και από την άποψη που μάς ενδιαφέρει ιδιαίτερα εδώ, την άποψη του πληθυσμιακού μεγέθους των οικισμών.

Μετά την κατάκτηση της Νήσου από τους Ένετους κατά το 1210 μ.Χ.—και εδώ θα πρέπει να αναφερθεί ότι δεν υπάρχουν πληροφορίες για τον πληθυσμό της Νήσου για την, πρό της χρονολογίας αυτής, περίοδο εκτός από αυτές που αναφέραμε παραπάνω—διάφοροι Ένετοί χρονογράφοι ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό. Σύμφωνα μ' αυτούς, ο πληθυσμός κατά τη λαμπρότερη περίοδο, την περίοδο της μεγάλης στρατιωτικής, ναυτικής, έμπορικής και πολιτιστικής ισχύος της Κρήτης (1500 π.Χ.), είχε φθάσει τό ένα και πλέον εκατ. κατοίκους.<sup>2</sup> Οί περισσότεροι από τους νεότερους συγγραφείς συμφωνούν με τους πρότους αυτούς Ένετούς χρονογράφους. Διαφορετική όμως υπήρξε η γνώμη του Γάλλου συγγραφέα Victor Raulin,<sup>3</sup> ο οποίος βασίσθηκε σε συγκριτικές έρευνες και υποστήριξε ότι ο πληθυσμός της Κρήτης είναι αδύνατο να έπερασε τις 500.000 κατοίκους και στίς περισσότερο ευνοϊκές περιόδους της ιστορίας της.

"Αν λάβουμε υπ' όψη πολύ ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές, για τις οποίες διαθέτουμε σχετικά στοιχεία,<sup>4</sup> και για τις περιόδους πρό του 1750, ή

άποψη του συγγραφέα που αναφέραμε φαίνεται περισσότερο βάσιμη από εκείνη των Ένετών ιστορικών. Πράγματι, ανεξάρτητα από τις περιποιακές, ισχυρές βραχυχρόνιες μεταβολές, ή παγκόσμια μακροχρόνια πληθυσμιακή αύξηση, για τις περιόδους που αναφέραμε παραπάνω, υπήρξε εξαιρετικά βραδεία, μέ σνέπεια, ή χαμηλή σέ ευρεία γεωγραφική κλίμακα πληθυσμιακή πυκνότητα. Βασικός συντελεστής της δημογραφικής αύθης εξέλιξεως υπήρξε ή ύψηλή θνησιμότητα που συνδεόταν συναρτησιακά μέ τό χαμηλό βιοτικό επίπεδο και τις δυσμενείς συνθήκες υγιεινής, δηλαδή συνθήκες που έξουδετέρωναν σέ μεγάλη αναλογία την ύψηλή γεννητικότητα που επίσης επικρατούσε τότε.<sup>5</sup> Ίσως θά ήταν δυνατό να υποστηριχθεί και ένας κάπως καλύτερος αριθμός κατοίκων από εκείνον που αναφέρεται από τον V. Raulin, κατά ή λαμπρή περίοδο του Μινωϊκού Πολιτισμού, αν ληφθεί υπ' όψη άφ' ενός μέν ή ισχυρή οικονομική θέση της Νήσου στή Μεσόγειο και άφ' έτερου τό εξαιρετικά χαμηλό βιοτικό επίπεδο των κοινωνιών εκείνων, αν έξαιρεθούν μικρές μειοψηφίες γύρω από τους βασιλείς και άρχοντες της εποχής.<sup>6</sup>

Συμπερασματικά, ή έλλειψη ιστορικών πηγών για τις πρό του 1210 περιόδους, καθιστά αδύνατη ή συναγωγή βέβαιων συμπερασμάτων αναφορικά μέ τό μέγεθος του πληθυσμού πιθανότατα όμως ο πληθυσμός της Νήσου έφθασε περίπου τους 500.000 κατοίκους, ή και αν ξεπέρασε τον αριθμό αυτό, ή ύπερβασή δεν πρέπει να ήταν μεγάλη.

Οί κάτοικοι της Νήσου έφθθαναν τις 500.000 κατά την περίοδο της κατακτήσεως της από τους Ένετούς (1206-1212). Μετά παρέλευση τεσσάρων περίπου αιώνων (1575 μ.Χ.) ο πληθυσμός άνέρχεται σέ 219.000 κατοίκους, σύμφωνα μέ την άπογραφή του Προβλεπτή της Κρήτης Foskarini.<sup>7</sup>

5. R. T. Gill, *Economic Development. Past and Present*, Prentice Hall Inc.

6. Ένθ' άνωτ., R. T. Gill.

7. Η Κρήτη είχε τό 1577 193.798 κατ. 'Απογραφή Franc Barozzi, *Relazione*, Biblioteca de Paris, Hal 384.

Κατά τον Giacamo Foscarini, *Relazione*, κατά τό 1575 ή Κρήτη είχε 219.000 κατοίκους περίπου. (Biblioteca Marciana.

2. Χαρακτηριστικά σημειώνουμε ότι σύμφωνα μέ όρισμένες εκτιμήσεις (*Encyclopedia Americana*, 1947 Edition, Vol. 8, p.184) ο πληθυσμός της Νήσου μεταξύ τό 3000 και 1100 π.Χ. άνέρχόταν σέ 1.200.000 κατοίκους περίπου, ενώ σύμφωνα μέ την *Encyclopedia Britannica* (1946 Edition, Vol. 6, p. 676-8), ο πληθυσμός πρέπει να ήταν μεγαλύτερος της σημερινής εποχής.

3. V. Roulin, *Description physique de l' ile de Crète*, 1869.

4. Simon Kuznets, *Modern Economic Growth*, Yale University Press, 1967. Έλληνική Έκδοση Παπαζήση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Μασσαχουσέτα ἐξέλιξη πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης

Ἔτος	Συν. Κρήτης	SI	%	N.	Ἡρακλείου	S2	%	N.	Χανίων	S3	%	N.	Λασιθίου	S4	%	N.	Ρεθύμνης	SS	%	Σύνολο καὶ νομοὶ	
																					87.965
1881	279.165	100,0	100																		
1900	303.543	108,7	100	92.360	91.228	103,0	30,0	97.721	105,8	105,8	32,2	55.303	105,8	18,2	59.291	127,2	19,5	146,3	17,6	155,2	16,5
1920	346.584	124,1	100	111.513	138.565	157,5	35,8	191,7	38,5	120,7	28,8	68.167	130,4	17,6	68.180	146,3	17,6	155,2	16,5	154,9	15,6
1928	386.425	138,4	100	126.093	168.644	191,7	38,5	215,6	41,0	136,5	28,8	71.172	136,2	16,2	72.330	154,9	15,6	150,1	14,5	150,1	14,5
1940	438.239	157,0	100	189.637	208.374	236,8	43,0	131.061	141,9	141,9	27,1	73.880	141,4	15,3	69.943	150,1	14,5	150,1	14,5	150,1	14,5
1951	462.104	165,5	100	209.670	209.670	238,3	45,9	119.797	129,7	129,7	26,2	66.226	126,7	14,5	60.949	130,8	13,3				
1961	483.258	173,1	100																		
1971	456.642	163,6	100																		

Πηγή: ΕΣΥΕ, Ἀπογραφές ἀντιστοιχῶν ἐτῶν.

Ἄν καὶ δὲν εἶναι δυνατό νά ὑπάρξει σοβαρὴ ἀμφιβολία ὅτι καὶ στὴ Νῆσο ἐπικράτησαν ὅμοιες συνθήκες μὲ τὶς ἀναφερόμενες ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς<sup>8</sup> γιὰ εὐρύτερες περιοχές καὶ περιόδους—μικρὴ παραγωγή, κακὲς ἐσοδεῖες, ἐπιδημίες μεγάλης ἐκτάσεως—εἰδικότερα γιὰ τὴν Κρήτη οἱ σεισμοί, οἱ ἐπαχθεῖς ἀγγαραῖες, τὰ καταπιεστικά μέτρα τῶν Ἐνετῶν καὶ οἱ συνεχεῖς ἐπαναστάσεις τῶν Κρητῶν, ὅπως ἡ ἐπανάσταση τῶν Ἀργυρόπουλων 1212, τῶν Σκορδίλιδων καὶ Μελισσηνῶν 1217, τῶν Σκορδίλιδων καὶ Δρακοντόπουλων 1228-1234, τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη 1283-1299 καὶ ἄλλων, συντέλεσαν (σὲ μιὰ ἐπιπρόσθετη ἀναλογία) στὴν ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ μεταξὺ τοῦ 1206 καὶ τοῦ 1577.

Ὁ πληθυσμὸς ἐπίσης πρέπει νά κυμάνθηκε—μέσα σὲ εὐρύτατα πλαίσια—μεταξὺ 130.000-270.000 κατοίκους κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ὀθωμανικῆς κατοχῆς τῆς Νήσου. Οἱ σημαντικὲς αὐτὲς μεταβολές ὀφείλονται στὶς ιδιαίτερα σκληρὲς συνθήκες τῆς ἐποχῆς, τοὺς διαγμούς, τὶς σφαγές, τὶς μεταναστῆσεις καὶ τὴ δυσβάστακτη φορολογία. Πρέπει ὅμως νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι στὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο παρατηρεῖται ἐγκατάσταση Μουσουλμάνων στὴ Νῆσο.

Κατὰ τὸ 1834, ὕστερα ἀπὸ τὴν αἰμορραγία τῆς Ἐπανάστασεως τοῦ 1821-1830, ἐγίνε ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὰ ἀποτελέσματά τῆς ἀνέβαζαν τὸν πληθυσμὸ στὶς 129.000.<sup>9</sup> Σύμφωνα μὲ μιὰ δευτέρη ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ διενεργήθηκε ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς ἀρχὲς κατὰ τὸ 1858, ὁ πληθυσμὸς ἦταν 278.900 κάτοικοι, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ ἔτους 1881 ὁ πληθυσμὸς ἦταν 279.165.<sup>10</sup>

Δεδομένου ὅτι ἀξιοπίστα σὲ σημαντικὸ βαθμὸ προσεγγίσεως στοιχεῖα διαθέτομε ἀπὸ τὸ 1881 καὶ ἐξῆς, θεωρήθηκε σκόπιμη μιὰ περισσότερο λεπτομερὴς ἀνάλυση τῆς περιόδου 1881-1971, ποὺ ὑπάρχει στὴ σχετικὴ μελέτη.<sup>11</sup> Γιὰ τὶς ἀνάγκες ὅμως τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ ἄρκουν οἱ παρακάτω συνοπτικὲς παρατηρήσεις.

Ἄν ληφθεῖ σάν βάση ὕπολογισμὸς τῆς ἐξελιξέως τοῦ κρητικοῦ πληθυσμοῦ τὸ ἔτος 1881, τότε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ σχετικὴ χρονολογικὴ σειρὰ, ἡ μακροχρόνιος ἐξέλιξη μέχρι τὸ 1961 ἀκο-

MSS. Hal. CL. 7, No 631a/7476). Τὸ 1583 ἡ Κρήτη εἶχε 198.136 κατοίκους. Ἀπογραφὴ Καστροφυλάκα (Biblioteca Marciana, MSS Hal No 156/6005).

8. Ἐνθ' ἀνοτ., S. Kuznets.

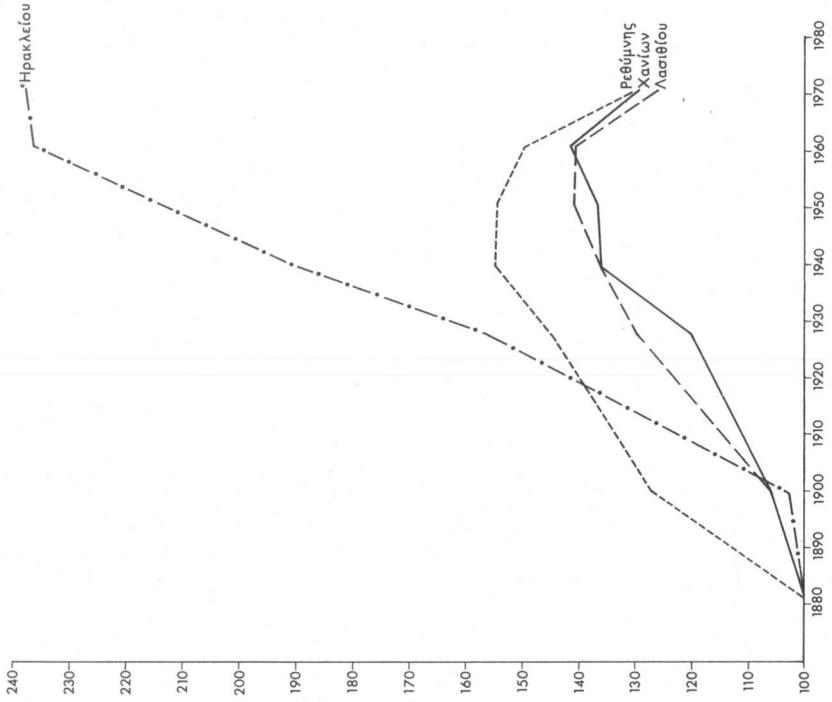
9. Κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1834, ἡ ὁποία διενεργήθηκε ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἀρχὲς, ὁ πληθυσμὸς ἦταν 129.000 (Bl. Robert Pashley Esq., *Travels in Crete*, Vol. II, p. 325).

10. Emile Y. Kolodny, «La Crète: mutations et évolution d'une population insulaire grecque», *Révue de Géographie de Lyon*.

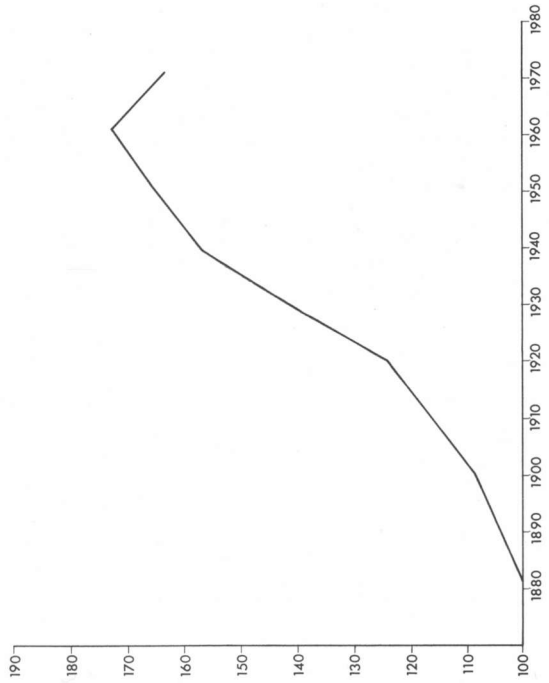
11. Ἰωάν. Ι. Μαυρομάτη, *Βασικαὶ Δημογραφικαὶ Μεταβολαὶ τῆς περιόδου 1951-1971*. Τὸ Χωρονομικὸν Πρότυπον τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον 1976.



### Μακροχρόνια εξέλιξη πληθυσμού νομών



### Μακροχρόνια εξέλιξη πληθυσμού Κρήτης



λουθεῖ μία «λογιστική καμπύλη» (logistic curve)<sup>12</sup> μέ τή μεγαλύτερη ἐτήσια αὐξηση στήν περίοδο 1928-1940, καί μέ τάση συνεχούς μειώσεως ἔκτοτε τοῦ ποσοστοῦ τῆς ἐτήσιας αὐξήσεως, τὸ ὁποῖο ἔγινε τελικά ἀρνητικό ποσοστό στήν περίοδο 1961-1971, μέ συνέπεια ὁ πληθυσμός τῆς Νήσου κατά τὸ 1971 νά εἶναι μικρότερος ἀπὸ τὸν πληθυσμό κατὰ τὸ 1951 (Βλ. διαγρ. 1). Χαρακτηριστικά ἀναφέρονται ἐδῶ τὰ ποσοστά τῆς ἐτήσιας πραγματικῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ μέσο ὄρο, καί γιά ὀρισμένα διαστήματα τῆς περιόδου 1881-1971.

1881-1900	0,46% ἐτησίως	1940-1951	0,54% ἐτησίως
1900-1920	0,71% »	1951-1961	0,45% »
1920-1928	1,43% »	1961-1971	-0,56% »

Πηγή: Στοιχεῖα πίνακα 1. Ὑπολογισμοὶ δικοῦ μας.

### πραγματικὴ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ

Ὁ πληθυσμός τῆς Νήσου αὐξήθηκε κατὰ 21.251 ἄτομα στήν περίοδο 1951-1961, μειώθηκε δὲ κατὰ 27.050 ἄτομα στή διάρκεια τῆς δεκαετίας 1961-1971. Συνεπῶς ἡ μέση ἐτήσια πραγματικὴ αὐξηση ἦταν 2.115 ἄτομα ἢ 0,45% γιά τὸ πρῶτο διάστημα καί -2.705 ἄτομα ἢ -0,56% γιά τὸ δεύτερο. Τὰ ἀντίστοιχα ποσοστά γιά τὸν πληθυσμό τῆς Χώρας ἀνῆλθε σέ 1% καί 0,45%, δηλαδή κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία ὁ πληθυσμός τῆς Ἑλλάδος αὐξάνεται, σέ ἀναλογικὴ βάση, δύο φορές περισσότερο ἀπὸ ὅτι ὁ κρητικός, ἐνῶ κατὰ τὴ δεύτερη, ἡ αὐξηση τοῦ σχετικοῦ ἔθνικοῦ μεγέθους συνοδεύθηκε ἀπὸ μείωση τοῦ περιφερειακοῦ. Χαρακτηριστικό ἐπίσης εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὰ ποσοστά αὐτὰ τῆς εικοσαετίας ἦταν τὰ μικρότερα τῶν τελευταίων 90 ἐτῶν στὴ Νῆσο. Ἡ συνολικὴ πληθυσμακὴ μεταβολὴ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε ὑπῆρξε ἐπομένως ἀρνητικὴ.

Οἱ παραπάνω πληθυσμιακὲς μεταβολές ὑπῆρξαν—ὅπως θά ἐκθέσουμε ἀναλυτικὰ παρακάτω—κατὰ μία πρώτη συναρτησιακὴ σχέση, τὸ συνδυαστικό ἀποτέλεσμα τόσο τῶν αὐξομειώσεων τῆς βιολογικῆς ἀναπαραγωγῆς (γεννήσεις-θάνατοι), ὅσο καί—κυρίως—τῶν μετακινήσεων πού σημειώθηκαν (μετανάστευση-παλινδρόσηση), ἐνῶ οἱ δύο τελευταῖες αὐτὲς κατηγορίες μεταβολῶν ἐπηρεάσθηκαν στή συνέχεια ἀπὸ τὶς ἰδιάζουσες οἰκονομικὲς καί κοινωνικὲς συνθήκες οἱ

ὁποῖες ἐπικράτησαν κατὰ τὴν περίοδο πού ἐρευνούμε στὴ Νῆσο καί ἄλλοῦ.

### φυσικὴ αὐξηση

Ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ σχετικοῦ πίνακα, τὸ ποσοστό τῆς φυσικῆς αὐξήσεως μειώθηκε ἀπὸ 12,6 ἄτομα στοὺς 1.000 κρητικούς τὸ 1951, σέ 10,7 κατὰ τὰ μέσα τῆς εικοσαετίας (1961), καί σέ 9,6 κατὰ τὸ 1971. Ἡ μείωση αὐτῆς τῆς φυσικῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Νήσου ὀφείλεται τόσο στήν ἀναλογικὴ μείωση τῶν γεννήσεων, ὅσο καί στήν ἀναλογικὴ αὐξηση τῶν θανάτων.

Πράγματι, σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα τοῦ σχετικοῦ πίνακα καί τὸν πληθυσμὸ τοῦ 1951, τοῦ 1961 καί τοῦ 1971, ἡ γεννητικότητα τοῦ κρητικοῦ πληθυσμοῦ, μετρούμενη πάντοτε στοὺς 1.000 κατοίκους, κατῆλθε ἀπὸ 19,8 κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς εικοσαετίας, σέ 18,2 κατὰ τὸ 1961, ἔκτοτε δὲ παρέμεινε στά ἴδια περίπου ἐπίπεδα, ἀφοῦ τὸ 1971 αὐτὴ θρῖσκόταν στὸ 18,0 περίπου. Ἀντίθετα, ἡ θνησιμότητα—μετρούμενη πάνω στήν αὐτὴ βάση—ἀνῆλθε ἀπὸ 7,2 ἄτομα κατὰ τὸ 1951, σέ 7,5 κατὰ τὸ 1961, καί τέλος σέ 8,9 κατὰ τὸ ἔτος 1971. Συνεπῶς, σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς εικοσαετίας, ἡ Κρῆτη παρουσίασε μίαν αἰσθητὴ μείωση τῆς φυσικῆς τῆς αὐξήσεως.

Ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἀντίστοιχες ἐξελίξεις γιά τὸ σύνολο τῆς Χώρας, θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι παρατηρήθηκαν οἱ ἴδιες τάσεις, ἄν καί οἱ σχετικὲς ἀναλογίες μεταβολῆς ὑπῆρξαν διαφορετικὲς ἀπὸ τὶς περιφερειακὲς. Γενικά μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ διαφορὲς πού σημειώθηκαν ἦταν ὀριακῆς μορφῆς καί κατὰ συνέπεια δέν διαφοροποιῶσαν τὴν Κρῆτη ἀπὸ τὸ ἔθνικο σύνολο, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ. Εἰδικότερα, ἡ γεννητικότητα στήν Κρῆτη ὑπερεῖχε, πολὺ λίγο ὅμως, ἀπὸ τὸν ἔθνικο δεικτὴ, ὅπως ἐπίσης καί ἡ ἀναλογία τῶν θανάτων. Θά μπορούσε ἐπιπρόσθετα νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ γεννητικότητα στήν περιφέρεια ἐξελίσσεται εὐνοϊκότερα ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο ἔθνικο μέγεθος, μέ ἀποτελεσμα μίαν ἐντονότερη ἀπόκλιση τῶν δεικτῶν αὐτῶν κατὰ τὸ τέλος τῆς εικοσαετίας. Ἐξ ἄλλου, στὸ ἄρθρο αὐτό, ὅπως αἰσθητὴ φυσικό, δέν μπορούμε νά ἐκθέσουμε τὶς ἐνδοπεριφερειακὲς διαφοροποιήσεις, οἱ ὁποῖες σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ἦταν ἀρκετὰ σημαντικὲς.

Στὸν πίνακα 4 ἀναφέρονται ἡ γεννητικότητα, ἡ θνησιμότητα καί ἡ φυσικὴ αὐξηση σέ διάφορες χῶρες τοῦ δυτικοῦ κόσμου κατὰ τὴν εικοσαετία 1951-1971. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἡ γεννητικότητα στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες τοῦ πίνακα, κατὰ τὸ διάστημα 1951-61, κυμάνθηκε μεταξύ 19 (μέγιστη) καί 16 (ἐλάχιστη) στοὺς 1.000 κατοίκους, παρέμεινε ὅμως αἰσθητὰ μικρότερη ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα μεγέθη τῆς Βορείου Ἀμερικῆς. Ἀντί-

12. T. Yamane, *Statistics: An Introductory Analysis*, Second Edition. A. Harper International Edition.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Έτος	Γεννήσεις	Φυσική αύξηση		Έξωτερική Μετανάστευση		
		Θάνατοι	Αύξηση	Μονίμως	Προσωρινώς	Σύνολο
1951	10.145	3.541	6.604			
1952	8.887	3.175	5.712			
1953	8.537	3.370	5.165			
1954	8.842	3.319	5.523			
1955	9.320	3.199	6.121	428	-	428
1956	9.430	3.594	5.836	535	162	697
1957	9.085	3.620	5.465	460	209	669
1958	9.393	3.456	5.937	411	100	511
1959	9.461	3.626	5.835	368	109	477
1960	9.219	3.456	5.763	562	227	789
1961	8.502	3.791	4.711	928	233	1.161
1962	8.774	3.705	5.069	2.013	319	2.332
1963	8.673	3.688	4.985	3.009	591	3.600
1964	8.203	4.194	4.009	5.134	1.165	6.299
1965	8.085	3.792	4.293	3.502	1.764	5.266
1966	8.433	3.880	4.533	2.501	1.946	4.477
1967	8.899	3.953	4.936	986	1.670	2.656
1968	8.796	4.204	4.592	1.136	2.153	3.289
1969	8.540	3.964	4.576	2.495	2.258	4.753
1970	8.141	4.103	4.038	3.215	2.262	5.477
1971	7.975	4.081	3.894	2.527	2.489	5.016
1972	7.767	4.198	3.569	1.401	2.356	3.757
1973	7.271	4.072	3.199	707	2.512	3.219

Πηγή: ΕΣΥΕ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Γεννήσεις, θάνατοι και φυσική αύξηση σε διάφορες χώρες (στούς 1.000 κατοίκους)

Χώρες	Γεννήσεις		Θάνατοι		Φυσική Αύξηση	
	1950-59	1960-70	1950-59	1960-70	1950-60	1960-70
Άγγλία - Ουαλλία	16	17,5	12	11,8	4	5,7
Δανία	17	17,4	9	9,9	8	7,5
Σουηδία	17	14,7	10	9,9	7	4,8
Βέλγιον	17	16,1	12	12,2	5	3,9
Γερμανία	17	17,1	11	11,2	6	5,9
Έλβετία	17	17,9	10	9,3	7	8,6
Ίταλία	18	18,5	10	9,7	8	8,8
Γαλλία	19	17,5	12	11,0	7	6,6
ΗΠΑ	25	20,3	9	9,4	16	10,9
Καναδάς	28	21,9	8	7,6	20	14,3

Πηγή: UN Demographic Yearbook 1959, Table 9, and Demographic Yearbook 1955, Table 25. US Demographic Yearbook, Περιόδου 1960-70.

θετα, ή θνησιμότητα στις ευρωπαϊκές χώρες υπήρξε μεγαλύτερη από αυτή της Βορείου Αμερικής. Κατά τη δεύτερη δεκαετία της εξεταζόμενης περιόδου, οι διαφοροποιήσεις στις χώρες αυτές της Δύσεως υπήρξαν περίπου οι ίδιες. Χαρακτηριστική μόνο είναι η κάμψη που παρουσιάζεται στη γεννητικότητα της Βορείου Αμερικής.

Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε και τά στατιστικά στοιχεία που εκθέσαμε, ή φυσική πληθυσμιακή αύξηση της κρητικής κοινωνίας κατά τη μεταπολεμική εικοσαετία υπήρξε μάλλον

ύψηλη, συγκρινόμενη με τά αντίστοιχα χρονικώς πρότυπα των προηγμένων χωρών της Δύσεως, αλλά σημαντικά μικρή αν ληφθεί πεδίο συγκρίσεως ό χώρος των υποανάπτκτων χωρών του σημερινού κόσμου.<sup>13</sup> Πράγματι, ή φυσική αύξηση του πληθυσμού της Νήσου βρισκόταν στο άνω-

13. Γεννήσεις 35-40 ατόμων στούς 1.000 κατοίκους δέν υπήρξαν οι εξαιρέσεις για τις υπό ανάπτυξη χώρες της περιόδου. Βλ. Α. Π. Κανελλόπουλου, Οικονομική της Αναπτύξεως, Ανάλυσις και Πολιτική, Τόμος Ι. Επίσης, Benjamin Higgins, Economic Development. New York.

τατο όριο των αντίστοιχων δεικτών των ευρωπαϊκών χωρών του πίνακα, ήταν όμως μικρότερη της φυσικής αύξησης στις υποανάπτυκτες χώρες.

Δέν μπορεί νά υπάρξει αμφιβολία ότι από την άποψη της βιολογικής αναπαραγωγής ή κριτική κοινωνία ακολούθησε τά πρότυπα των αναπτυγμένων χωρών της Δύσεως, άν και ένα παρόμοιο γεγονός δέν συνέβη με τις οικονομικές δομές και, κατά μία άναλογία, με τις αναπτυξιακές εξελίξεις πού σημειώθηκαν στό έρευνώμενο χρονικό διάστημα.<sup>14</sup>

### φαινομενική μετακίνηση και μετανάστευση του πληθυσμού

Από τις σχετικές στατιστικές και τούς ύπολογισμούς μας, αποδεικνύεται ότι από μία φυσική αύξηση 57.963 ατόμων κατά τή δεκαετία 1951-1961, ή έσωτερική και ή έξωτερική μετανάστευση άφείρεσε 36.000 άτομα, ενώ κατά τή δεύτερη δεκαετία ή φυσική αύξηση κατήλθε στις 46.558 άτομα και ή συνολική μετανάστευση έφθασε στις 73.000 περίπου, γεγονός πού δόχηρησε στό μείωση του πληθυσμού τής Νήσου. Φανερό έπομένως γίνεται ότι τό σημαντικό ρόλο στό διαμόρφωση των έξελικτικών τάσεων του πληθυσμού διαδραμάτισαν παράγοντες κοινωνικοοικονομικής φύσεως (μετανάστευση) και πολύ λιγότερο σημαντικό ρόλο οι κοινωνικοβιολογικοί παράγοντες (φυσική αύξηση). Έξ άλλου, από τά στοιχεία του σχετικού πίνακα (πίνακας 3) προκύπτει ότι ή μετανάστευση πρós τό έξωτερικό διατηρείται σέ σχετικώς χαμηλά επίπεδα, συγκρινόμενη τόσο με τή φυσική αύξηση, όσο και με τή συνολική μετανάστευση τής αντίστοιχης περιόδου, μέχρι τό 1960. Συγκεκριμένα, ή μετανάστευση πρós τό έξωτερικό άποτελούσε τό 17% τής συνολικής πληθυσμιακής διαρροής και τό 11% περίπου τής φυσικής αύξησης τής περιόδου. Από τό 1960 ή έξωτερική μετανάστευση ακολούθει μία έντονα άνοδική πορεία, γιά τά φθάσει ένα maximum 6.300 μεταναστών τό διάστημα 1964-65. Στο διάστημα 1961-68 ή μετανάστευση πρós τό έξωτερικό—μέσος όρος 3.630 μετανάστες—άποτελούσε τό 50% περίπου τής συνολικής μεταναστεύσεως και τό 80% περίπου τής φυσικής αύξησης. Κατά συνέπεια, μεταξύ των δύο δεκαετιών παρατηρήθηκε μία έντονη διαφοροποίηση στις παραπάνω δημογραφικές άναλογίες. Είναι περιττό τά σημειωθεί και εδώ—άφου τό γεγονός είναι γενικότερο—ότι τή μεγαλύτερη άναλογία των μεταναστών άποτελούσαν οι βιολογικά εύρωστες και κατά συνέπεια παραγωγικά σημαντικές ηλικίες, ενώ

άντίθετα αυτοί πού παλινοστούσαν ήταν στό μεγάλη πλειοψηφία άτομα γεροντικών ηλικιών.

### κατανομή ηλικιών

Αποτέλεσμα των μεταβολών πού αναφέρθηκαν παραπάνω υπήρξε ή σημαντική μεταβολή του όνομαζόμενου δείκτη γήρανσεως του πληθυσμού, δηλαδή του δείκτη γήρανσεως ανά ηλικιακή συλλήψεως των μετασηματισμών στις πυραμίδες ηλικιών του πληθυσμού. Πράγματι, ή τιμή του δείκτη αυτού ανήλθε από 30,0% κατά τό 1951, σέ 33,5% κατά τά μέσα τής εικοσαετίας, και σέ 50,7% κατά τό 1971 (πίνακας 5).

Πρέπει νά σημειωθεί ιδιαίτερα εδώ ότι ενώ ή άλλοίωση τής συνθέσεως των βασικών ομάδων ηλικιών υπήρξε σχεδόν οριακής μορφής στό διάστημα τής πρώτης δεκαετίας, αντίθετα υπήρξε έξαιρετικά έντονη κατά τό δεύτερο ήμισυ τής περιόδου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Δείκτης γήρανσεως κατά νομούς και περιοχές (άναλογία πληθυσμού 65 έτών και άνω επί 100 ατόμων ηλικίας 0-14 έτών)

	1951	1961	1971
Έρακλείου	25,2	28,1	42,8
Χανίων	31,7	35,0	52,1
Ρεθύμνης	33,5	36,6	55,8
Λασιθίου	37,3	43,4	71,1
Άστικής	24,7	24,7	33,9
Ημιστικές	26,4	28,2	36,9
Άγροτικές	32,0	37,9	65,0

Πηγή: ΕΣΥΕ. Ύπολοισμοί μας.

Θά πρέπει επίσης νά σημειωθεί εδώ ότι σημαντικές υπήρξαν οι ένδοπεριφερειακές διαφοροποιήσεις στό σύνθεση των ηλικιών. Οι άστικές περιοχές τής Νήσου παρουσίασαν τό χαμηλότερο δείκτη γήρανσεως, γεγονός πού μαρτυρεί τή σχετικά με τις άγροτικές περιοχές έντονη δημογραφική ζωτικότητα τους. Πλάι στις άστικές περιοχές βρίσκονται—πάντοτε άπό τήν άποψη αυτή—οι ήμιστικές περιοχές, ενώ οι άγροτικές παρουσιάζουν σημαντικά ύψηλότερους δείκτες. Χαρακτηριστικό επίσης είναι τό πολύ σοβαρό γεγονός ότι ή κατάσταση στις άγροτικές περιοχές (πίνακας 5) χειρότερησε διαχρονικά με πολύ ταχύτερο ρυθμό από ό,τι στις δύο άλλες κατηγορίες περιοχών.

### άγροτικός, άστικός πληθυσμός

Όπως φαίνεται από τά στοιχεία του παρακάτω πίνακα, παρ' όλες τις συγκριτικά με τά διεθνή πρότυπα ίκανοποιητικές διαχρονικές μεταβολές στό σύνθεση του πληθυσμού, ή άναλογία του άστικού πληθυσμού στό Νήσο σέ όλη τήν έρευ-

14. Ίωάν. Ε. Μαυρομάτη, *Δομάι, Λειτουργικότητας και Ανάπτυξης τής Κρητικής Οικονομίας, 1951-1971*.



ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Αναλογίες αστικού, ημιαστικού και αγροτικού πληθυσμού Ελλάδος και Κρήτης

	'Αστικός		'Ημιαστικός			'Αγροτικός		
	1951	1961	1951	1961	1971	1951	1961	1971
Ελλάς	37,7	43,3	24,8	12,9	11,7	47,5	43,8	35,1
Κρήτη	23,2	26,8	8,8	9,2	11,4	68,0	64,0	56,8

νώμενη περίοδο υπήρξε μικρότερη της αντίστοιχης εθνικής αναλογίας, όπως μικρότερο του εθνικού υπήρξε κατά τόν αυτό χρόνο τό κατά κεφαλήν περιφερειακό προϊόν.

Από τις διατοπικές και διαχρονικές αυτές διαπιστώσεις, συνάγεται ότι και στην περίπτωση της Κρήτης ισχύει η θετική σχέση μεταξύ του ύψους του κατά κεφαλήν εισοδήματος και του ποσοστού του αστικού πληθυσμού, σχέση που προκύπτει από την έμπειρία της εξέλιξης των προηγμένων σήμερα χωρών.<sup>15</sup> Θά πρέπει επίσης νά σημειωθεί εδώ ότι η αναλογία μεταξύ αστικού πληθυσμού της Νήσου και του συνολικού αστικού πληθυσμού της Χώρας μειώθηκε πολύ λίγο κατά τη διάρκεια της έρευνόμενης περιόδου, αφού αυτή κατέληξε από 3,6% κατά τό 1951 σέ 3,3% κατά τό 1971. Έπομένως, παρ' όλη την αναπτυξιακή πορεία της κρητικής οικονομίας, οι αναπτυξιακές προσπάθειες δέν υπήρξαν τέτοιες φύσεως και έκτάσεως, ώστε η σχετική αναλογία μεταξύ εθνικού και περιφερειακού μεγέθους νά γίνει εννοικότερη γιά την περιφέρεια, γεγονός που αποδεικνύει σέ ένα βαθμό τήν άποτυχία της πολιτικής περιφερειακής ανάπτυξεως γιά τή Νήσο.<sup>16</sup> Πράγματι, τό πρόβλημα αυτό συνδέεται βασικά μέ τό πρόβλημα της σχετικής έλλείψεως ευκαιριών άπασχολήσεως εις τούς έκτός Γεωργίας κλάδους της κρητικής οικονομίας, αλλά και μέ τόν ιδιαίτερο οικονομικό δυναμισμό όρισμένων γεωργικών καλλιιεργειών της Νήσου.

Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι, σύμφωνα μέ τούς ύπολογισμούς μας, 41.000 περίπου άγρότες έγκατέλειψαν τήν ύπαιθρο της Κρήτης, κατά τό πρώτο ήμισυ της εικοσαετίας, ενώ οι αστικές περιοχές άπερρόφησαν μόνο 4.000 περίπου άτομα, δηλαδή τό 10% των μετακινήθέντων άγροτών. Κατά τή δεύτερη δεκαετία, ή τάση αυτή παρουσιάζεται έντονότερη, αφού ή πληθυσμιακή διαρροή από τήν ύπαιθρο υπήρξε ύψηλότερη, συγκεκριμένα 71.000 περίπου άτομα, οι δέ αστικές περιοχές—στην περίπτωση αυτή τό Πολεοδομικό Συγκρότημα Ήρακλείου—μπόρεσαν νά συγκρατήσουν μόνο τό 2,5% των άγροτών που μετακινήθηκαν. Τά ποσοστά αυτά είναι πολύ μικρά και σχετίζονται άμεσα μέ τήν άδυναμία ουσιαστικών

διαρθρωτικών μεταβολών στην κρητική οικονομία κατά τήν περίοδο αυτή.

### δημογραφικές μεταβολές και οικονομική ανάπτυξη

Δέν ύπάρχει καμιά άμφιβολία σήμερα ότι ή σχέση μεταξύ πληθυσμιακών δομών και εξέλιξεων άφ' ενός και οικονομικής ανάπτυξεως άφ' έτέρου, κατά τήν άμφίπλευρη και δυναμική έννοια της, άποτελεί ένα από τά περισσότερο πολύπλοκα, πολυσύνθετα, αλλά και θεμελιώδη προβλήματα στόν όλο χώρο της Οικονομικής της ΈΑναπτύξεως.<sup>17</sup>

Ένας άρκετά σημαντικός παράγοντας στη διαμόρφωση έννοϊκής ή μη σχέσεως μεταξύ πληθυσμού και οικονομικής ανάπτυξεως, είναι ή ιδιαίτερη δημογραφική διαρθρωση της κοινωνίας, και ειδικότερα ή κατανομή του πληθυσμού μεταξύ παραγωγικών και μη ηλικιών. Πράγματι, μιά πληθυσμιακή αύξηση που συντελείται μέσα σέ ύψηλές αναλογίες των παραγωγικών ηλικιών—ένώ διατηρούνται βέβαια όλοι οι άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν τήν παραγωγικότητα της οικονομίας σταθερών—είναι λογικό νά έχει έννοικότερα άποτελέσματα στην αύξηση του κατά κεφαλήν προϊόντος, από ό,τι άν αυτή γινόταν σέ διαφορετικό πλαίσιο ηλικιών. Καί αυτό, γιατί στην πρώτη περίπτωση οι παραγωγικές δυνάμεις της οικονομίας αυξάνονται—πάντοτε σ' ένα όρισμένο χρονικό πλαίσιο—ταχύτερα από τις καταναλωτικές μονάδες της.

Είναι γενικότερα γνωστό ότι γιά τή μέτρηση της σχετικής έπιβαρύνσεως των παραγωγικών ηλικιών έχει καθιερωθεί διεθνώς ένας αριθμοδεικτης, που ονομάζεται δείκτης εξαρτήσεως, και είναι ένα κλάσμα του όποιου ό άριθμητής είναι τό σύνολο του πληθυσμού των ηλικιών από 0-15 και 65 και άνω,<sup>18</sup> ενώ παρονομαστής είναι τό σύνολο των άτόμων που έχουν ηλικία από 15-59 ή 64 έτών. Όπως είναι φανερό, μέ τό κλάσμα αυτό προσδιορίζεται ή σχέση μεταξύ παραγωγικών και μη ηλικιών. Στόν παρακάτω πίνακα παρουσιάζεται ή δομή του πληθυσμού της Έλλάδος κατά τρεις βα-

17. Ενθ' άνωτ., R. T. Gill. Έπίσης, Simon Kuznets, Benjamin Higgins και A. Π. Κανελλόπουλου.

18. Σέ πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιείται, σάν άριθμητής, τό άθροισμα των ηλικιών 0-15 και 60 και άνω.

15. Ίωάν. Ε. Μαυρομάτη, *Δομά, Λειτουργικότης και Ανάπτυξης της Κρητικής Οικονομίας*, 1951-1971.

16. Βλ. παραπάνω μελέτη.

σικές ομάδες ηλικιών, ὅπως ἐπίσης καί οἱ ἀντιστοιχοὶ δείκτες γηράσκους καί ἐξαρτήσεως σέ διάφορες ἐποχές. Ἀπό τὰ στοιχεῖα αὐτά συνάγεται ὅτι ὁ δείκτης ἐξαρτήσεως διαχρονικά μειώνεται ἀφού ἀπό 75 τὸ 1907 κατέληξε σέ 53 τὸ 1961. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ἡ μείωση τοῦ δείκτη ἐξαρτήσεως ὀφείλεται στή μείωση τῶν νεαρῶν ηλικιῶν, ἀποτέλεσμα τῆς ἰσχυρῆς κάμψως τῆς γεννητικότητας διαχρονικά, ἀφού τὸ ποσοστὸ τῶν γεροντικῶν ηλικιῶν αὐξάνεται στὸν ἀντίστοιχο χροῖνο.

ΠΙΝΑΚΑΣ. Δομὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ  
Πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος κατὰ μεγάλες ομάδες ηλικιῶν  
(ἐκτοστοιαίες ἀναλογίες), δείκτες γηράσκους καί ἐξαρτήσεως

Ἔτος	Πληθυσμὸς			Δείκτης γηράσκους	Δείκτης ἐξαρτήσεως
	0-14	15-64	65		
1907	38,3	57,6	4,1	10,7	75
1920	34,3	60,0	5,7	16,6	66,7
1928	32,2	62,0	5,8	18,0	61,3
1940	33,0	60,7	6,3	19,0	64,7
1951	28,3	64,8	6,9	24,3	54,3
1961	26,4	65,3	8,3	31,4	53,1
1971	25,4	63,7	10,9	42,9	56,9

Πηγή: ΕΣΥΕ. Ἐπίσης, ἡ Μεθοδολογία τῆς Νεοελληνικῆς Κοινωνίας, Δ.Γ. Τσαούσης, Ἀθήνα 1973.

Ἄν ληφθοῦν, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὅση τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐπόμενου πίνακα, ποὺ ἀναφέρονται σέ ομάδες ἀναπτυγμένων καί ἀναπτυσσομένων χωρῶν, ἐπιβεβαιώνεται καί πάλι ἐμπειρικά ἡ ὑποψη γιὰ τὶς ἀξιολογικές ἀλλοιώσεις τῆς διαρθρώσεως τῶν ηλικιῶν κατὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ προκύπτει μιὰ ἰσχυρὴ συσχέτιση μεταξὺ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ κατὰ κεφαλὴν προϊόντος καί τοῦ δείκτη ἐξαρτήσεως, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι οἱ χῶρες μὲ ὑψηλὸ κατ' ὄμοιο εἰσοδήμα παρῶσιάζουν χαμηλὸ δείκτη ἐξαρτήσεως. Ἐπίσης, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ποσοστὸ τῶν νεαρῶν ηλικιῶν στίς ὑπὸ ἀνάπτυξη οἰκονομίες, κατὰ τὰ μέσα τῆς εἰκοσαετίας, ἦταν περίπου δύο φορές μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τῶν ἀναπτυγμένων χωρῶν.

Διάρθρωση πληθυσμοῦ στίς ἀναπτυσσόμενες καί ὑπὸ ἀνάπτυξη  
χῶρες κατὰ τὸ 1960

Κατὰ κεφαλὴν ἀκαθάριστο ἐγχώριο προϊόν

	575 καὶ ἄνω		200- 575		200 καὶ κάτω	
	Πληθυσμὸς 0-14	27,4%	39,8%	43,3%		
Πληθυσμὸς 15-59	58,2%	52,6%	51,3%			
Πληθυσμὸς 60 καὶ ἄνω	14,4%	7,6%	5,4%			
Δείκτης ἐξαρτήσεως	0,72	0,90	0,95			

Πηγή: Simon Kuznets, *Modern Economic Growth*, σελ. 438, Πίνακας 8.2.

Μέ βάση τὸ πολὺ συνοπτικὸ αὐτὸ θεωρητικὸ πλαίσιο ἀναλύσεως, θὰ προσπαθήσουμε νὰ διερευνήσουμε τὶς εἰδικές συνθήκες ποὺ ἐπικράτησαν στή Νῆσο κατὰ τὴν ἐρευνώμενη περίοδο.

Συγκεκριμένα, τὸ ποσοστὸ τῶν ηλικιῶν 0-15 στήν Κρήτη ἦταν 29,9% στήν ἀπογραφή τοῦ 1951, 28,3% στήν ἀπογραφή τοῦ 1961, καί τέλος 25,9% στήν τελευταία ἀπογραφή τῆς εἰκοσαετίας. Αὐτὰ τὰ ποσοστὰ θὰ πρέπει νὰ συγκριθοῦν μὲ τὰ ποσοστὰ 28,6%, 26,6% καί 24,9% τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὶς ἀντίστοιχες ἀπογραφές. Μὲ βάση τὰ σχετικὰ στοιχεῖα τῆς ΕΣΥΕ μπορούμε νὰ ὑπολογίσουμε τὸ δείκτη ἐξαρτήσεως γιὰ τὴ Νῆσο καί γιὰ ὁλόκληρη τὴ Χώρα. Πράγματι, αὐτὸς ἀνῆλθε σέ 64 κατὰ τὸ 1951, σέ 60 κατὰ τὸ 1961 καί σέ 64 περίπου κατὰ τὸ 1971, ἐνῶ τὰ ἀντίστοιχα ἐθνικὰ<sup>19</sup> μεγέθη ἦταν 54, 53 καί 56.

Μέ βάση τὰ παραπάνω στοιχεῖα καί ὑπολογισμοὺς μποροῦν νὰ συναχθοῦν τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: α) Μὲ τὴν ἀνοδο τοῦ ἐπιπέδου τοῦ κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος, ὁ δείκτης ἐξαρτήσεως τῆς κρητικῆς κοινωνίας παραμένει σταθερὸς στὸ ὕψος 64. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ τονισθεῖ ἰδιαίτερα ἐδῶ, ὅτι ἡ σταθερότητα τοῦ δείκτη αὐτοῦ στή Νῆσο δὲν ἀναιρεῖ τὴ γενικὴ τάση μειώσεώς του μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ποὺ διαπιστώσαμε παραπάνω, καί αὐτὸ γιὰ δύο λόγους. Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι ἡ τιμὴ τοῦ δείκτη ἦταν καί κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου σημαντικὰ μικρὴ, ἂν λάβουμε ὅτι ὅση διενθὴ πρότυπα, καί ὁ δεύτερος, γιὰ τὴ σταθερότητά του ἐπηρέασθη ἀπὸ τὴν αὐξηση τῶν γεροντικῶν μόνο ηλικιῶν. β) Τόσο κατὰ τὴν πρώτη ὄσο καί κατὰ τὴν δεύτερη καί τρίτῃ ἀπογραφή ὁ δείκτης ἐξαρτήσεως στή Νῆσο παραμένει ἀρκετὰ ὑψηλότερος τοῦ ἀντίστοιχου τῆς Χώρας, γεγονός ποὺ θρίσκειται σέ συμφωνία μὲ τὶς συσχέτισεις ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω. γ) Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ σχετικοῦ πίνακα, τόσο τὸ ποσοστὸ γιὰ τὶς νεαρῆς ηλικίες, ὅσο καί γιὰ τὶς γεροντικές, καί κατὰ συνέπεια ὁ δείκτης ἐξαρτήσεως στή Νῆσο, ἐπλησίαζαν τοὺς ἀντίστοιχους δείκτες τῶν ἀναπτυσσομένων χωρῶν, δηλαδὴ τῶν χωρῶν ποὺ θρίσκειται ἀπὸ ὑποψη κατὰ κεφαλὴν προϊόντος πάνω ἀπὸ τὰ 575 δολ., ἐνῶ τὸ κατὰ κεφαλὴν προϊόντ τῆς Νήσου κατὰ τὰ μέσα τῆς ἐρευνώμενης περιόδου ἀνερχόταν μόνο στὰ 250 δολ. περίπου.<sup>20</sup> Ἀναμφίβολα τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς ἐννοικῆς δημογραφικῆς καταστάσεως συντέλεσε ἀρκετὰ στήν εὐκολότερη καί ταχύτερη ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας τῆς Νήσου, καί εἶναι μεγάλῃς σημασίας, γιὰ τὸ ἀποδεικνύει ὅτι ὀρισμένες δημογραφικές—ὅπως καί πολιτιστικές—ἐξελίξεις καί συνθήκες στήν κρητικὴ κοινωνία τῆς περιόδου δὲν φαίνεται νὰ ἦταν ἐξαρτημένες ἐντονα ἀπὸ οἰκονομικές παραμέτρους, ὅπως συνέβαινε σέ ἄλλες χῶρες χαμηλοῦ θιστικοῦ ἐπιπέδου. δ) Ἐπίσης πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ περιφερειακὸς χα-

19. Γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῶν δεικτῶν αὐτῶν χρησιμοποιήθηκαν οἱ ομάδες ηλικιῶν 0-15 καί 65 καὶ ἄνω.

20. Βλ. ἀνοτ. Ι. Ε. Μαυρομάτη, *Δομὰί, Λειτουργικότης καί Ἀνάπτυξη τῆς Κρητικῆς Οἰκονομίας, 1951-1971*.

ρακτήρας της κρητικής οικονομίας διαφοροποιούσε το πρόβλημα της επιβαρύνσεως των παραγωγικών ηλικιών, δεδομένου ότι το πρόβλημα αυτό συνδεόταν άμεσα με το δημοσιονομικό ισοζύγιο (δαπάνες τακτικού και προϋπολογισμού δημοσίων επενδύσεων—φόροι και άλλα έσοδα για την και από την Κρήτη) μιας εύρυθρας οικονομίας. Όποσδήποτε όμως η εθνική κατάσταση και της Χώρας και της περιφέρειας, από άποψη δημογραφικού προτύπου, συνετέλεσε θετικά στην οικονομική ανάπτυξη της Νήσου.

Με βάση τὰ έκτεθέντα στοιχεία και τὲς ἀναλύσεις γιὰ τὴ φυσικὴ αὐξηση τοῦ κρητικῶν πληθυσμοῦ, μποροῦμε συμπερασματικὰ νὰ σημειώσουμε τὰ ἀκόλουθα: α) Τὸ σχετικὰ χαμηλὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο, ὁ ἀγροτικὸς χαρακτήρας τῆς οἰκονομίας, ἡ ὑψηλὴ πληθυσμιακὴ πυκνότητα στὶς ἀγροτικὲς περιοχές, οἱ ὄχι ἀπόλυτα εὐνοϊκὲς οἰκολογικὲς συνθῆκες, ἡ ὑπαρξη σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν εἰκοσαετία συγκαλυμμένης ἢ φανερῆς ἀνεργίας καὶ ὑποαπασχολήσεως παρ' ὅλη τὴν ἀξιόλογη μετανάστευση, ὀδηγοῦν ἀσφαλῶς στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ σχετικὰ χαμηλὴ φυσικὴ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ οἱ λοιπὲς εὐνοϊκὲς δημογραφικὲς δομὲς, ὑπῆρξαν παράγοντες συντελεστικοὶ γιὰ τὴν εἰκόλωτερη ἀνάπτυξη τῆς Νήσου. Εἶναι φανερό ὅτι ὁποιοσδήποτε παράγοντας πού θὰ προκαλοῦσε πληθυσμιακὴ αὐξηση—ἐπομένως καὶ ἡ φυσικὴ αὐξηση—θὰ συνέτεινε στὴ δημιουργία δυσμενοῦς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη δημογραφικοῦ πλαισίου. ἐφ' ὅσον βέβαια γίνεαι ἀποδεκτὴ ἡ ὑπόθεση—ὑπόθεση ἀπόλυτα βάσιμη γιὰ μᾶς—ὅτι μόνον ἐντονότερες πληθυσμιακὲς πιέσεις δὲν εἶχαν θετικὲς ἐπιπτώσεις στὸ ρυθμὸ ἀναπτύξεως τῆς οἰκονομίας.<sup>21</sup> β) Βέβαια, κάτω ἀπὸ ὀρισμένους προϋποθέσεις, ὅπως πλήρης ἔλλειψη παλιννοσθήσεως ἢ μεγαλύτερος ὑποβιθασμὸς τῆς γεννητικότητος τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ συνέχισις τῶν ὑψηλῶν ἀναλογιῶν ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς μεταναστεύσεως—ὑποθέσεις πού δὲν φαίνονται βάσιμες κάτω ἀπὸ τὶς τρέχουσες ἐξελίξεις καὶ προβλέψεις—, ἡ χαμηλὴ φυσικὴ αὐξηση τῆς εἰκοσαετίας θὰ εἶχαν δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὴ μελλοντικὴ πορεία τῆς κρητικῆς οἰκονομίας, αὐτὸ ὅμως δὲν ἀναιρεῖ αὐτὰ πού ἐκθέσαμε παραπάνω γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1951-1971.

Κατ' ἀναλογία (καὶ πάντοτε με τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ μεγαλύτερη προσφορά ἐργατικοῦ δυναμικοῦ κατὰ τὴν εἰκοσαετία δὲν θὰ συντελοῦσε σὲ ἰσχυρότερο βαθμὸ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως), καὶ ἡ

μετανάστευση ἀποτελέσει εὐνοϊκὸ ἀναπτυξιακὸ παράγοντα. Πράγματι, ἡ διαρροὴ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴ Νῆσο ἀμβλύνει τὶς πληθυσμιακὲς πιέσεις ἐπὶ τῶν κεφαλαιοχρικῶν καὶ φυσικῶν πόρων ποὺ διαχρονικὰ δημιουργήθηκαν ἢ ἀξιοποιήθηκαν, με συνέπεια—γι' αὐτοὺς πού ἀπόμειναν—ἡ σχέση κεφαλαίου-ἐργασίας καὶ τὸ κατὰ κεφαλὴν προϊόν νὰ εἶναι ὑψηλότερα. Μὲ τὴ βάσιμη δὲ ὑπόθεση ὅτι καὶ τὴν εἰσοδήματα τῶν Κρητῶν μεταναστῶν ὑπῆρξαν ὑψηλὰ στὴν ἀλλοδαπή κατὰ τὴν ἴδια περίοδο, καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ τεχνολογικὴ ἐπιμόρφωση τῶν ἐργατῶν αὐτῶν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἰσχυρὸ μελλοντικὸ κεφάλαιο, ἰσχυροποιεῖται ἡ ἄποψη τῆς εὐνοϊκῆς ἐπιδράσεως τῆς συνολικῆς μεταναστεύσεως, ἂν βέβαια δὲν συνεκτιμηθοῦν πιθανὲς συναισθηματικὲς, ψυχολογικὲς, κοινωνικὲς καὶ γενικότερα μὴ οἰκονομικὲς δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις γιὰ τοὺς μετανάστες.

Οἱ ἀπόψεις πού ἐκθέσαμε δὲν ἀποκλείουν τὴ σκέψη ὅτι ἰσχυρότερες ἀναπτυξιακὲς προσπάθειες—ἀπ' αὐτὲς πού καταβλήθηκαν—μὲ παράγωγο ὑψηλότερο ρυθμὸ ἀναπτύξεως καὶ μεγαλύτερη οἰκονομικὴ δραστηριότητα, θὰ ἦταν δυνατό νὰ συγκρατήσουν, κάτω ἀπὸ συνθήκες σχετικὰ ὑψηλὸ εἰσοδήματος καὶ πλῆρους ἀπασχολήσεως, ἂν ὄχι ὅλο, ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεῦματος τῆς εἰκοσαετίας. Μεθοδολογικὰ ὅμως φθάνομε τώρα στὸ δεύτερο σκέλος τοῦ ὅλου προβλήματος, δηλαδὴ στὶς ἐπιδράσεις τῆς ὁποῖες ἔχει ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἢ ἡ ἔλλειψη αὐτῆς πάνω στὶς πληθυσμιακὲς συνθήκες καὶ ἐξελίξεις. Πράγματι, μπορεῖ νὰ σημειωθεῖ μὲ βεβαιότητα ὅτι, παρ' ὅλη τὴν αὐξηση τοῦ κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος, ἡ οἰκονομία τῆς Νήσου δὲν ἀναπτύχθηκε σὲ τέτοιο βαθμὸ, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ συγκρατήσει ἐνα μεγάλο μέρος τῆς μεταναστεύσεως.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆς κρινόμενη ἡ ὅλη ἀναπτυξιακὴ πορεία τῆς περιόδου—καὶ κατὰ τὴ γνώμη τοῦ συγγραφέα αὐτῆ εἶναι ἡ ὀρθὴ ἄποψη—δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἰκανοποιητικὴ, ὅσο ἰκανοποιητικὴ τὴν παρουσιάζουν οἱ ρυθμοὶ αὐξήσεως τοῦ κατὰ κεφαλὴν προϊόντος πού ἀναφέρουμε σὲ ἄλλες θέσεις.<sup>22</sup> Πρέπει νὰ γίνεαι ἀποδεκτὸ ὅτι τὸ γεγονός αὐτὸ μείωνει τὴ σημασία τῆς οἰκονομικῆς προόδου πού ἐπιτευχθηκε κατὰ τὸ διάστημα 1951-1971. Ἡ κρητικὴ οἰκονομία δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἀπορροφήσει, με τὶς δεδομένες γενικότερες ἀναπτυξιακὲς συνθήκες καὶ ἐξελίξεις, τὸ προϊόν τοῦ φυσικοῦ δυναμικοῦ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς.

21. Ὅρισμένοι οἰκονομολόγοι καὶ κυρίως ὁ Α. Ο. Hirschman ἔχουν ὑποστηρίξει ἀντίθετες θέσεις ὅσον ἀφορᾷ τὶς πληθυσμιακὲς πιέσεις στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη.

22. Βλ. ἀνωτ. Ι.Ε. Μαυρομάτη, *Δομαί, Λειτουργικότης καὶ Ἀνάπτυξις τῆς Κρητικῆς Οἰκονομίας*, 1951-1971.